

УДК 316.342.2
316. 343.6

ОЛЕНА СИМОНЧУК,

кандидат соціологічних наук, докторант відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України

Клас дрібних власників в Україні у ХХ столітті

Анотація

Статтю присвячено аналізу особливостей конституювання/відтворення класу дрібних власників в Україні впродовж ХХ століття. Століпінська реформа створила сприятливі інституціональні умови для конституювання класу дрібної буржуазії. За радянської доби реалізація доктрини знищення приватної власності і відносин експлуатації зумовила деконституювання цього класу. Мета ліквідації суб'єктів приватної власності була реалізована в перебігу п'яти послідовних реформ: військового комунізму, непу, масової колективізації, максимального усуспільнення власності й досягнення соціальної однорідності. Ситуація реконституювання класу дрібних власників пов'язана зі створенням інституціональних передумов для реставрації й легітимації приватної власності в періоди перебудови і пострадянської трансформації. Детальний виклад трьох ситуацій конституювання класу в названі історичні періоди включає аналіз інституціональних умов відтворення класу, його соціально-економічного статусу, чисельності та структурних характеристик.

Ключові слова: конституювання соціального класу, клас дрібних власників, селяни-одноосібники, куркулі, непмани, кооперовані і некооперовані кустарі, колгоспники, артільники, спекулянти, цеховики, паразити суспільства, кооператори

У ХХ столітті неодноразово і радикально змінювалися інституціональні умови конституювання/відтворення класу дрібних власників, а відповідно до цього змінювалися його соціально-економічний статус, морфологічна структура і чисельність. У здійснюваній минулого століття щодо цього класу політиці чітко увиразнюються три ситуації його відтворення. *Ситуація конституювання класу* означає наявність сприятливих інституціональних

умов: зацікавленість владних еліт у розвитку цього класу, законодавче оформлення прав, обов'язків і "правил гри" в економіці, створення організаційної інфраструктури, конструювання позитивного образу представників класу та презентація його в публічному просторі. *Ситуація деконститування* класу передбачає законодавчі ініціативи та рішення, що обмежують його інтереси й ліквідовують правові засади його існування. Заразом обґрунтовується застосування дискримінаційних практик до його представників, а засобами масової інформації транслюється образ класу, чужого новому щойно утверджену соціально-політичному ладу, справедливо відтіснюваного на маргінес соціальної структури. *Ситуація реконститування класу* являє собою реверсну політику зі створення економічних передумов ефективного відтворення суб'єктів приватної підприємницької діяльності та формування ідеологічної доктрини, що легітиміє новий економічний і соціальний порядок. Причому кожна з названих ситуацій охоплює доволі тривалий часовий період, а її внутрішня неоднорідність зумовлена зміною політичних та економічних тактик щодо класу, котрі й визначають модифікацію режимів його інституціонального відтворення.

Ситуація конститування. За відправну точку аналізу обрано початок XX століття, коли вищий менеджмент країни намагався перетворити клас дрібних власників, найчисельніший у зайнятому населенні України в складі Російської імперії і представлений головно селянами-одноосібниками і некооперованими кустарями, на ефективний клас дрібної буржуазії. Основним інструментом виявилися *столітінські реформи*. У стратегії наздоганяльного розвитку цей клас трактували як важливу частину структури капіталістичного суспільства, для якого необхідно створювати сприятливі умови відтворення, зокрема легітимне законодавче поле для розвитку приватної ініціативи, ринкових відносин й ефективного власника-господаря. Одночасно в суспільній свідомості формувалася позитивний образ носія "духу капіталізму" і норм підприємницької професійної етики.

Ситуація деконститування. За радянської доби доля дрібних власників була визначена соціалістичною доктриною усупільнення засобів виробництва, що передбачає безумовну ліквідацію великої і поступове витіснення дрібної власності. Засоби реалізації цього завдання, тобто режими деконститування, не залишалися незмінними, вони коригувалися залежно від сформованих соціально-економічних обставин. Налічується не менш як п'ять таких режимів, пов'язаних із певними часовими відрізками історії СРСР. *Політика воєнного комунізму* була спробою в історично найстисліші терміни ліквідувати експлуататорські класи у виробництві й торгівлі, що призвела до господарського колапсу. Ленінська *політика непу* являла собою тактичний відступ і часткове повернення інституціональних умов для відтворення класу дрібних власників, що дало змогу досить швидко реанімувати сільське господарство, виробництво і торгівлю. Результатом сталінської *політики примусової масової колективізації* стало майже цілковите звуження правового поля легального відтворення класу дрібних власників і, як наслідок, помітне скорочення у довоєнне десятиліття їхньої чисельності; умови для підприємницької ініціативи дрібних власників зберігалися лише у сфері реалізації продукції присадибних господарств і промислів. По-

літика максимального усупільнення засобів виробництва за хрущовської доби призводить до мінімізації зайнятості в колгоспно-кооперативному й індивідуально-приватному секторах економіки; у правовому й ідеологічному полі конструюється стигма “паразитарних” елементів суспільства, носіями якої стають дедалі більше людей, котрі нелегально займаються дрібною торгівлею, послугами, промислом. За часів *брежнєвської політики досягнення економічної і соціально-класової однорідності* показники колективного й індивідуального секторів зайнятості сягають історичного мінімуму за даними офіційної статистики, але водночас максимуму — у сфері тіньової економіки за умов дефіциту товарів народного споживання.

Ситуація реконститування. Реверсний рух до фактичного, юридичного й ідеологічного відновлення статусу класу дрібних власників розпочався з *реформ перебудови*. Відповідно до нової економічної доктрини, що реабілітувала суспільну роль підприємницької ініціативи і ринку, створювалися сприятливі інституціональні умови для реконститування класу приватних власників. Основний *період формування інституту приватної власності та реконститування класу дрібних підприємців* припадає на перші два десятиліття незалежної України: законодавство увідповіднюється світовим стандартам для цивілізованого ведення бізнесу; створюється вся необхідна організаційна інфраструктура; легітимується приватна власність та її суб’єкти.

У пропонованому далі матеріалі — детальний виклад трьох ситуацій конститування класу дрібних власників (включно з аналізом інституціональних умов відтворення класу, його соціального становища, чисельності й структурних характеристик) у названі історичні періоди України — від столипінських реформ і до перебудови. Опис відтворення цього класу впродовж 1990–2010-х років планується подати в наступній статті.

Столипінська реформа (1906–1917)

Чисельність зайнятого населення в Російській імперії 1910-х років становила майже 63 млн, із них 12,9 млн (20,5%) — робітники та службовці, 50 млн (79,4%) — селяни-односібники і некооперовані кустарі [Труд в СССР, 1988: с. 3]¹. Таким чином, дрібні власники становили майже 80% зайнятих. Близько трьох чвертей цього трудового потенціалу використовувалося в сільському господарстві, інші — в кустарній промисловості, що являла собою дрібне домашнє товарне виробництво на ринок, базоване на приватній власності на засоби виробництва й особистій праці кустаря. Кустарна промисловість інтенсивно розвивалася після скасування кріпосного права у 1861 році, проте із прогресом фабрично-заводської промисловості вона,

¹ Клас дрібних власників у дореволюційній Російській імперії і, зокрема, в українських губерніях був презентований трьома станами — селянами, міщанами і купцями. Згідно з переписом населення 1897 року чисельність станів у порядку зменшення була такою: селянство — 77,5%, міщани — 10,7%, інородці — 6,6%, козаки — 2,3%, дворяни (потомствени й особисті) — 1,5%, духовенство — 0,5%, почесні громадяни — 0,3%, купці — 0,2%, інші — 0,4%.

не витримуючи конкуренції, почала скорочуватися. “У 1913 році налічувалося 3706 тис. зайнятих у кустарній промисловості (у тому числі в Україні — 415 тис. осіб)¹, питома вага її продукції в загальному промисловому виробництві становила 33%. В Україні 70% усіх кустарів зосереджувалося в Подільській, Волинській, Чернігівській і Полтавській губерніях. Найпоширенішими кустарними промислами в Україні були виробництво волокна і виробів з нього, виробів із дерева, шкіри, одягу, металовиробів, гончарних виробів, килимів, художньої кераміки тощо” [Кустарная промышленность, 1981; Нізова, 2005]. Дрібні торговці становили невелику частку зайнятих.

Проте переважна частина дрібних власників на початку ХХ століття була зосереджена в аграрному секторі, розвиток якого гальмувався пережитками феодалізму, зокрема збереженням общини², великим поміщицьким землеволодінням і селянським малоземеллям³. Клас селян-одноосібників був численною, але, за оцінками експертів, малоефективною силою для економічного розвитку. Надії на зміну ситуації покладали на столипінську аграрну реформу, що передбачала розвиток капіталістичних відносин на селі через руйнацію общини і насадження приватної земельної власності, консолідацію верстви дрібних земельних власників, створення численної сільської буржуазії [Барабой, 1980; Столыпинская аграрная реформа, 1984]. Початок реформі поклав царський указ від 9.11.1906, згідно з яким селянам надавалося право закріпити земельний наділ в особисту власність, вийти з общини, об'єднати свої земельні ділянки в один хутір чи відруб — або продати цю землю. Упродовж 1906–1915 років по всій Росії з общини виокремилася 2 млн дворів (22,1% усіх общинників). На українських територіях процес виокремлення відбувався швидше, позаяк рівень розвитку капіталізму в сільському господарстві був вищим. Так, у Херсонській, Катеринославській і Таврійській губерніях з общини виділилося 45,6% усіх

¹ З огляду на те, що загальна чисельність зайнятих становила 1913 року близько 63 млн осіб, частку кустарів у дореволюційній Російській імперії можна оцінити у 6%. Згідно з даними українських істориків, масштаб зайнятих у кустарно-ремісничій справі в Україні дорівнював 6–12% населення [Нізова, 2005: с. 192]. Кустарі були неоднорідними за соціальним і національним складом: наприклад, у Київській губернії 80% дрібних виробників походили із селян і 20% — із міщан; 84% кустарів Києва та прилеглих містечок становили євреї, 16% — особи інших національностей, а в селах Київської губернії національний склад був іншим — 8% і 92% відповідно [Нізова, 2005: с. 198–199].

² Сільська община, що збереглася після селянської реформи 1861 року, володіла надільною землею і виділяла кожному подвір'ю земельний наділ у користування відповідно до кількості в ньому ревізьких душ. У складі надільної землі питома вага общинного землекористування становила загалом у Європейській Росії 80%, при цьому в центральних її губерніях — 96%, у південних — 80–90%. Натомість у західних губерніях переважало подвірне землекористування, питома вага якого була такою: в Білорусі — 61%, на Лівобережній Україні — 67%, а на Правобережній — 86%.

³ Наприклад, у 1905 році в Україні 31 тис. поміщиків мали у власності понад 10 млн десятин землі (на один дворянський маєток припадало в середньому 330 десятин землі), тоді як 3 млн селянських дворів мали 20 млн десятин надільної землі (у середньому 6,7 десятини на двір) [УСССР, 1985: с. 99].

дворів, на Правобережжі — 48,6%; винятком було Лівобережжя, де ця частка становила 20,5%. Упродовж 1907–1911 років в українських губерніях на хутори й відруби вийшло понад 226 тис. господарств, що володіли 1800 тис. десятин землі.

Реформа сприяла розвитку капіталізму в сільському господарстві, створенню нових ефективних господарств, але водночас вона посилила класове розшарування всередині селянства на куркулів і сільських пролетарів¹. Становлячи приблизно чверть селянського населення, куркулі зосередили у своїх руках близько 40% селянських земель, понад 50% робочої й продуктивної худоби, переважну кількість сільськогосподарських машин [УССР, 1985: с. 96]. Механізм розшарування був такий: селянська біднота, отримавши наділ у власність, продавала його за безцінь куркулям і остаточно пролетаризувалася. По всій Росії продали свої наділи 1260 тис. власників найбідніших господарств, у тому числі в українських губерніях — 263 тис. (24%). Наслідком поглиблення класових суперечностей на селі стало загострення боротьби селян проти поміщиків і куркулів — упродовж 1908–1911 років відбулося 11,3 тис. селянських виступів.

Загально визнано, що на початку ХХ століття, незважаючи на порівняно швидкий розвиток промисловості і результати аграрної реформи, Російська імперія (і українські губернії зокрема) залишалася економічно відсталою країною, де панівним було велике поміщицьке землеволодіння і дрібногосподарне виробництво селян-одноосібників. Повноцінний клас дрібної буржуазії не встиг сформуватися через початок війни і революції (реформа була скасована постановою Тимчасового уряду від 28.06.1917).

Політика воєнного комунізму (1919–1921)

Першим випробуванням для класу дрібних власників у радянський період стали політичні та економічні реформи, названі постфактум політикою “воєнного комунізму”. Основними економічними заходами цієї політики (в УРСР запроваджена 1919 року) були націоналізація власності, максимальна централізація управління економікою, державна монополія на аграрну продукцію, продрозкладка, заборона приватної торгівлі і скасування товарно-грошових відносин [Кульчицький, 1996]. Ці реформи руйнували інституціональні засади відтворення класу приватних власників і делегітимували їх у суспільній свідомості.

Власники приватних підприємств були позбавлені свого соціального статусу шляхом націоналізації (за оцінками істориків, в УРСР цей процес не був завершений, і частина дрібних, середніх і навіть великих підприємств залишилася в руках колишніх господарів [Волосник, 2010: с. 346]). Підприємці в торгівлі позбавлялися умов для легальної діяльності, оскільки влада фактично заборонила приватну торгівлю, ввела державну монополію

---

¹ У дореволюційній Україні куркулем називали заможного селянина, котрий досяг статку шляхом “закабалення” своїх односілчан і тримав увесь “мир” (сільську общину) “в кулаку” (в залежності від себе). Словник української мови Бориса Гринченка наводить як синоніми слова “глитай, мироїд, куркуль” [Словник, 1996].

на торгівлю найважливішими товарами (цукром, чаєм, сіллю, вугіллям, металом тощо) і карткову систему розподілу товарів і продуктів. Політика стосовно села була спрямована на ліквідацію не лише великих власників (поміщиків виселяли разом із сім'ями з маєтків, позбавляли інвентарю й землі), а й навіть дрібних. Селян-власників позбавляли економічних стимулів для відтворення себе як класу: було введено заборону на оренду землі і використання найманої праці, але головне — система продрозкладки, що зобов'язувала селян у примусовому порядку здавати сільськогосподарську продукцію (зерно, овочі, м'ясо, молоко тощо) за державними (вкрай низькими) цінами; одночасно ринкова торгівля цими товарами була заборонена й оголошена спекулятивною. Для вилучення продовольства створювалися спеціальні продовольчі загони (наприклад, у 1920 році в них було мобілізовано 15 тис. робітників); створені більшовиками комітети бідноти допомагали членам продзагонів виявляти селян, які приховували запаси хліба. Крім боротьби з приватним власником на селі влада намагалася запроваджувати колективні форми господарства (створювалися комуні і радгоспи, яким було відведено понад 1 млн десятин землі, конфіскованої у поміщиків без викупу відповідно до закону про землю від 5.02.1920), однак селяни не бажали добровільно до них вступати.

Партійні ідеологи конструювали образ “класових ворогів”, до числа яких включали не тільки поміщиків і капіталістів, а й селян-середняків і куркулів, котрі чинили спротив вилученню продукції. Революційні поети і митці втілювали ці образи в суспільну свідомість через сатиричні фейлетони, агітаційні плакати і карикатури (наприклад, у “Вікнах сатири РОСТА”). У суспільстві наростали явища аномії, правові й моральні норми в економічному житті нівелювалися. Догмат приватної власності та підприємницької ініціативи був зруйнований не тільки у свідомості українців; приватних підприємців як класових ворогів знищували і фізично (через створену більшовиками систему примусових робіт і перші концтабори у 1920–1921 роках пройшли до 30 тис. осіб).

Результатом воєнного комунізму стала господарська розруха і масове незадоволення населення; вже 1920-го кремлівське керівництво усвідомило, що “перший комуністичний штурм” зазнав краху. Пітирим Сорокін, детально аналізуючи офіційні дані втрат у різних галузях економіки і промисловості за роки війни і воєнного комунізму (1914–1921), із гіркотою підсумовує: “Ми, сучасники й актори цих років, представляємо те покоління, котре за вісім років примудрилося змарнувати 60–70% свого надбання, нагромадженого попередніми поколіннями” [Сорокін, 2005: с. 475–479].

Нова економічна політика (1921–1929)

Після провалу політики воєнного комунізму радянське керівництво, усвідомивши передчасність повного позбавлення приватного сектору економіки, зважилося на тактичні поступки. Володимир Ленін на X з'їзді РКП(б) у березні 1921 року сформулював основні положення нової економічної політики (непу), спрямовані на відродження класу буржуазії шляхом часткової легалізації приватної власності, свободи торгівлі та ринку.

Умови для приватного підприємництва були вельми обмеженими й далеко не цивілізованими. По-перше, неп передбачав часткову денационалізацію власності — тільки у сфері дрібнотоварної економіки; у Цивільному кодексі УРСР фіксувався панівний статус держвласності на засоби виробництва і висувалися бар'єри проти концентрації капіталу в руках приватних підприємців (право володіння обмежувалося підприємствами з не більш як 20 працівниками). По-друге, радянське законодавство не давало приватним підприємцям юридичних гарантій недоторканності їхньої власності; право приватного підприємництва надавалося без “визнання власності”, але з правом користування, володіння і розпорядження ним на 50 і більше років [Сорокин, 2005: с. 479]. По-третє, реставруючи економічні та правові умови для відтворення класу дрібної буржуазії, ідеологи паралельно продовжували пропагандистську кампанію з конструювання негативного іміджу приватних власників (буржуїв, куркулів, непманів).

Незважаючи на те, що був створений лише мінімум необхідних інституціональних умов для розвитку підприємницької діяльності та її суб'єктів, уведення непу в стислі терміни позитивно позначилося на народному господарстві¹. У промисловості здійснювалася (хоча й у рамках єдиного загальногосподарського плану) значна децентралізація управління галузями; державні підприємства переводилися на господарський розрахунок, їм надавали право обмеженого збуту своєї продукції; третину всіх підприємств (переважно в харчовій і легкій промисловості) здавали в оренду приватним особам; приватна промисловість виробляла до 40% товарів споживання. Інтенсивно розвивалася приватна ініціатива в торгівлі (у 1924 році приватники здійснювали 32% товарообігу в оптовій торгівлі й 94% — у роздрібній). Реформи в аграрному секторі (де продрозкладку було замінено продподатком, дозволялися оренда землі і застосування в обмежених розмірах найманої праці) доволі швидко оживили товарообіг і ринкові відносини, відновили економічний зв'язок міста і села; вже у 1925 році обсяги оброблюваних земель і валовий збір зерна досягли рівня 1913 року.

Пітирим Сорокін у “Соціології революції” (1923), вельми емоційно описуючи динаміку “структури соціального агрегату” й аналізуючи “зміни народної психіки й ідеології” в періоди революції і непу, пише, що за іронією історії “у результаті комуністичної революції в Росії виникла і зараз бушує нечувана власницька стихія. До комунізму у нас на селі не було справжньої дрібної буржуазії, у селян — глибокого відчуття і позитивної оцінки інституту приватної власності. Тепер те й інше в наявності. Революція перетво-

---

¹ У період непу склалася багатокладна економіка: “селяни-бідняки вели патріархальне, натуральне господарство; дрібнотоварне виробництво було представлене мільйонами середняцьких господарств у селі і торгово-ремісничих лавках у містах і селищах; “приватногосподарський капіталізм” представляли куркульські господарства в селі і невеликі приватні підприємства в містах; четвертим укладом був так званий “державний капіталізм” (націоналізовані підприємства, які здавали в оренду приватним підприємцям, але перебували вони під контролем держави); а п'ятим — соціалістичний сектор економіки, що включав державні підприємства, держторгівлю (включно з усією зовнішньою торгівлею) і сільськогосподарські комуні” [Губарев, 2004].

рила наших общинників-селян на індивідуалістів-власників. В усіх областях Росії відбувається стихійне виокремлення селян на відруби та хутори. Влада нездатна чинити спротив цьому, і земельний закон 22.05.1922, що являє собою різновид закону П.Століпіна, санкціонував це. Одне слово, на селі комуністична революція виконала програму П.Століпіна, створила дрібного власника і надовго поховала всілякі комунізми” [Сорокин, 2005: с. 469].

Однак не треба переоцінювати розмах приватного сектору економіки у 1920-ті роки. Загальний розмір приватного капіталу 1924 року був нижчим за рівень 1913 року приблизно у 14 разів. У національному доході питома вага нової буржуазії у 1924 році сягнула лишень 5%, а 1928-го — 3,6%. Чисельний склад нової буржуазії в УРСР значно коливався в період непу: від 100,6 тис. осіб у 1923–1924 роках до 12 тис. у 1928–1929-х; разом із членами сімей — від 437,6 тис. до 46,6 тис.; питома вага непманів (разом із сім'ями) у складі населення УРСР у цей період коливалася від 1,62% до 0,15% відповідно [Волосник, 2010: с. 363].

Непмани були маргіналізованим класом, особливо в соціокультурному плані, вони програвали дореволюційній генерації підприємців. За нових умов традиційні норми підприємницької професійної етики і соціальних цінностей девальвувалися; неабиякого поширення набули такі явища, як зловживання довірою, невиконання взятих на себе зобов'язань, фальсифікація, обман [Волосник, 2010: с. 347–348]. Життєвий шлях багатьох непманів був так чи інакше пов'язаний з крадіжками, розкраданням держвласності, підкупом, спекуляцією.

Експерти і сучасники непу вважали, що слабкість приватного сектору і негативні риси нової буржуазії були наслідком спотвореного законодавства і специфічних умов більшовицької держави; вони “були породженням режиму безправ'я, адміністративного свавілля і класової юстиції” [Волосник, 2010: с. 348]. Ці невизначені й ненадійні умови для бізнесу, по-перше, паралізували ініціативу приватних підприємців, позбавляли їх бачення довгострокової перспективи і бажання вкладати свої нагромадження в розвиток підприємства; капітал воліли вкладати не в сферу виробництва, а головним чином у торгівлю, звідки в разі загрози конфіскації його порівняно легко можна було вилучити [Волосник, 2010: с. 354]¹.

По-друге, ненадійні умови підприємницького середовища зумовлювали також винятково високу мобільність приватних власників за умов непу. Так, обстеження торгових установ 1927 року засвідчило, що 60% з них на момент опитування проіснувало не більш як 1,5 року. Біографії багатьох приватних підприємців свідчили, що в роки непу вони змінили близько десятка занять [Волосник, 2010: с. 358].

По-третє, тодішні умови сприяли залученню в підприємництво чималої кількості авантюристів і формуванню значного тіньового сектору економіки (лжекооперація, контрабанда, беспатентна торгівля, маклерство то-

¹ У середині 1920-х в Україні із загальної суми грошей приватного капіталу 104 млн рублів, вкладених у різні галузі економіки, у торгівлю було спрямовано 87 млн, у промисловість — 15 млн, у кредитну систему — 2 млн рублів. Попри скромні інвестиції приватна промисловість виробляла до 40% товарів споживання [Волосник, 2010: с. 354].

що). Оцінки масштабу нелегальної сфери приватного сектору в царині промислового виробництва значно відрізняються: одні вважають, що реальна чисельність приватних підприємців удвічі перевищувала офіційно зареєстровану; інші впевнені, що нелегальний приватний капітал перевищував легальний не більш ніж на 20% [Волосник, 2010: с. 343–344].

По-четверте, цілком зрозуміло, що за радянських умов у представників нової буржуазії практично була відсутня “психологія господаря”; у цьому полягала, мабуть, головна відмінність ментальності нової буржуазії від дореволюційної. Підривом догмату приватної власності (котра тепер не була “священною і недоторканою”) кремлівська влада за короткий час завдала непоправного удару по психології приватного власника. Властиві непманам почуття непевності та страху конфіскації майна були не виправданням, але деяким поясненням їхнього показного марнотратства нажитого багатства.

У формуванні образу непмана як класового ворога брали участь, поряд з офіційною пропагандою, і “пролетарські” літератори (Володимир Маяковський, Дем’ян Бедний). Вони конструювали переважно карикатурний образ непмана як соціального зла, політично небезпечного і морально неповноцінного ворога¹. Утім дослідники зазначають, що в громадській думці негативний образ не був домінантним, радше амбівалентним — від демонізації до героїзації. У різних верств населення з непманами (радянськими підприємцями) асоціювалися і позитивні зміни в поліпшенні роботи кооперативної торгівлі, забезпеченні товарами народного споживання, ліквідації безробіття [Волосник, 2010: с. 349].

Попри успіхи непу темпи підвищення продуктивності праці у промисловості й сільському господарстві оцінювалися як порівняно скромні. Особливо з урахуванням поставлених радянським керівництвом цілей у найкоротші терміни наздогнати і перегнати провідні капіталістичні країни, продемонструвавши тим самим переваги соціалістичної моделі суспільного устрою над капіталістичною. Ключовою ланкою в цьому змаганні була індустріалізація, і передусім розвиток важкої промисловості. Ресурси для реалізації цих цілей (за відсутності можливості зовнішнього кредитування) потрібно було знайти всередині країни. Тільки аграрний сектор економіки міг надати трудові ресурси і джерело валюти (ним було зерно, котре держава закуповувала у селян за низькими цінами і перепродавала за кордон за валюту, яку потім використовували для купівлі промислового устаткування). Потреба у валюті з року в рік зростала, отже, було потрібне різке збільшення виробництва хліба. Однак вочевидилося, що дрібні індивідуальні селянські господарства, що становили у 1920-ті роки основу сільськогосподарського виробництва, не здатні суттєво підвищити продуктивність своєї праці. Половина селянських господарств належала біднякам, які практично нічого не виробляли на ринок. Вельми продуктивними були куркульські господарства: вони становили лишень 5% від загальної кількості селян-

---

¹ Докладно про соціокультурний портрет підприємця періоду непу і його відображення у пропаганді й масовій свідомості (зокрема, про антинепівську пропаганду, її форми, методи, образи) див.: [Волосник, 2010; Пахомов, 2005].

ських господарств, але виробляли чверть усього товарного зерна; решта $\frac{3}{4}$ припадали на частку середняцьких господарств, розміри яких не перевищували 3–5 гектарів, тому їхні перспективи зростання були невеликими¹.

У комуністичного керівництва, перейнятого необхідністю збільшення виробничих потужностей в аграрному секторі, теоретично було два можливі шляхи. Один шлях — ставка на приватного власника і створення для цього нормальних ринкових умов щодо капіталізації ефективних сільських господарств (без обмеження оренди землі і наймання робочої сили, встановлення високих податків для заможних селян) — був ідеологічно неприйнятним. Бажанішим видавався інший шлях — повсюдне кооперування дрібних роздрібнених селянських господарств і створення великих виробничих сільськогосподарських колективів з опорою на машинну техніку (колгоспів). Однак дані офіційної статистики свідчили, що впродовж 1920-х років добровільно селяни не поспішали кооперуватися. У цей період серед колективних сільськогосподарських підприємств в УРСР існували такі організаційні форми трудової діяльності: *комуни* (повне усупільнення землі, худоби, реманенту), *артілі* (відносна автономія селянського двору, що здавав у колгосп частину майна з правом її повернення) і *товариства спільного обробітку землі — тсози* (діяли за принципом пайової участі, використовуючи власні угіддя, робочу худобу, реманент, насіння). У жовтні 1928 року частка цих форм була такою: 2,4% — комуни, 20,5% — артілі і 77,1% — тсози [Історія українського селянства, 2006: т. 2, с. 80]. До колективних форм долучилися тільки 267 тис. з-поміж 5,1 млн селянських дворів, що залишалися на подвірній, хутірній або відрубній формах землекористування [Марочко, 2012: с. 239]. Таким чином, колективні форми життя і праці наприкінці 1920-х були радше винятком, ніж повсякденною нормою.

Ставка кремлівського керівництва на інтенсифікацію кооперативного шляху розвитку народного господарства призвела до відмови від непу наприкінці 1920-х років². Рівень дискримінації приватної власності та її носіїв

¹ У словниках української мови ці соціальні типажі потлумачувалися так. “*Куркуль* — багатий селянин-власник, на якого працюють наймити і незаможні”; розм. слова-синоніми: “*мироїд* — той, хто живе чужою працею” і “*глитай* — багатий власник, який визискує батраків і бідняків” [Словник, 1973: т. IV, с. 411; т. II, с. 714]. “*Середняк* — селянин-одиносібник, який мав невелику земельну ділянку, обробляв її власними силами і займав проміжне становище між бідняком та куркулем” [Словник, 1973: т. IX, с. 136].

² Приводом для згортання непу послугували кризи хлібозаготівель у 1927–1928 роках. Вони були спричинені відмовою селян продавати хліб державі за низькими (у 8 разів нижчими за ринкові) цінами; задля подолання кризи у 1927 році радянська влада пішла на поступки селянам, підвищивши закупівельні ціни. У наступному році ситуація повторилася: аби дочекатися підвищення цін, селяни знову не поспішали продавати його хлібозаготівельникам; однак влада (на чолі з новим лідером Йосипом Сталіним) не пішла на поступки у вигляді компромісної політики цін, а вдалася до надзвичайних заходів, що означали відмову від засадового принципу непу — права селянина вільно розпоряджатися надлишками сільгосппродукції після сплати податків. Виниклу кризу проголосили результатом підступів класового ворога (непманів-підприємців і куркулів) і використали її для докорінної зміни політичного курсу і відмови від непу.

у цей період сягнув максимуму. Під впливом неослабної антикапіталістичної пропаганди серед широких верств населення нагніталася атмосфера класової нетерпимості, агресивності й ворожості до приватників. Непманська буржуазія змушена була зупиняти свою діяльність і переходити до інших видів занять (при цьому 70% колишніх непманів, які вступили на службу, розорилися, втративши капітал). Колишні непмани і їхні діти стали об'єктом класової дискримінації з боку держорганів (наприклад, позбавлення виборчих прав, заборони на вступ дітей у вищі навчальні заклади й на держслужбу).

Політика суцільної колективізації (1930–1940-ві)

Заміною непу стала політика масової колективізації й ліквідації куркуля як класу. (Її основні положення були остаточно сформульовані на Всесоюзній конференції аграрників-марксистів 27.12.1929 року, а от про скасування політики непу офіційно ніколи і ніде сказано не було.) Головні принципи цієї економічної політики набули й законодавчого оформлення: друга Конституція УРСР від 15.05.1929 скасовувала приватну власність і встановлювала повновладдя трудящих (“УРСР є соціалістичною державою, заснованою на диктатурі пролетаріату і владі рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів”). Детальний аналіз сталінського етапу в соціально-економічних перетвореннях у 1930-ті роки, політики та практики суцільної колективізації сільського господарства здійснили українські історики [Кульчицький, 2012: с. 44–54; Марочко, 2012; Історія українського селянства, 2006]. Ці матеріали дають можливість реконструювати ситуацію найрадикальнішого періоду деконституювання класу дрібних власників.

Метою “другого комуністичного штурму” (“перший штурм” — політика воєнного комунізму — себе не виправдав) на селі були примусова колективізація селян-власників і забезпечення постійного виробництва сільгосппродукції на умовах держави, а в містах — масове виробниче кооперування кустарів і ліквідація приватних підприємств. Початок практичному переходу до політики суцільної колективізації було покладено постановою ЦК ВКП(б) “Про темпи колективізації та заходи допомоги держави колгоспному будівництву” від 5.01.1930. Цей документ визначав черговість регіонів у досягненні суцільної колективізації; Україна мала завершити цей процес не пізніше весни 1932 року. У таємній постанові ЦК ВКП(б) “Про заходи з ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації” від 30.01.1930 роз'яснювалися конкретні заходи. До першої категорії репресування був віднесений “куркульський актив”, що підлягав негайній ліквідації за протворенням до концтаборів або розстрілами; друга категорія означала депортацію до віддалених теренів країни (Сибір і Казахстан), третя — розселення за межами колгоспних земельних масивів на висілках [Кульчицький, 2012: с. 47]. Сталін зробив ставку на політику соціального розколу на підставі мобілізації бідняцько-середняцької маси проти куркульства. Віднесення конкретних господарств до розряду куркульських було віддане на

розсуд місцевих рад. Зацікавленість незаможних селян у реалізації нових законів забезпечувалася тим, що чверть надходжень від продажу з торгів власності депортованих куркульських сімей надходила в місцеві фонди кооперування бідноти.

Розкуркулювання здійснювалося під загальним керівництвом чекістів і за активної участі комітетів бідняків. Тривала операція від лютого до березня 1930 року, було охоплено 29 округів УРСР. Було виселено 19,5 тис. господарств (93 тис. осіб); планувалося виселення ще 15 тис. осіб із 11 прикордонних округів [Кульчицький, 2012: с. 47]. Однак розпочався безпрецедентний селянський рух проти колективізації: у 1930 році в УРСР було зареєстровано 4,1 тис. селянських заворушень (більше, ніж у всіх інших регіонах товарного землеробства СРСР разом). 2.03.1930 року всім охочим було дозволено вийти з колгоспу, цим скористалися практично всі селяни-власники, які втратили віру в обіцяний агітаторами “колгоспний рай”. У серпні 1930 року залишилося 20 460 колгоспів, котрі об'єднували лишень 30% дворів і 36% орної землі [Марочко, 2012: с. 242].

Проте 24.09.1930 року ЦК ВКП(б) у директивному листі поставило перед місцевими партійними комітетами завдання “домогтися вирішальних зсувів у справі організації нового посилення колгоспного руху”, здійснивши повторну кампанію “ліквідації куркульства як класу”, під час якої було запропоновано вислати за межі республіки до 40 тис. господарств (160 тис. осіб). Крім розкуркулювання тепер застосовували ще один метод — обкладання одноосібників непідійомними податками за одночасного звільнення від податків колгоспників. Розкуркулювання разом із податково-пільговим перепадом у стислий термін загнали в колгоспи основну масу селянства: на жовтень 1931 року в УРСР було колективізовано 77% орної землі. Упродовж 1931–1933 років рівень усупільнення землі, худоби, реманенту зростав швидкими темпами: якщо на 1.03.1931 колгоспами було охоплено 2,3 млн селянських дворів (48,4% їхньої загальної чисельності в Україні), то на 10.04.1931 колективний сектор об'єднував 61% дворів і 64% орної землі, а на 1.10.1932 — 69% і 77% відповідно [Марочко, 2012: с. 242]. Ще одним методом для завершення колективізації на українських землях стала політика “виховання голодом”, що ціною величезних жертв здолала опір селян-власників і позаганяла їх у колгоспи. (Детальний опис цілей, причин і наслідків політики, що призвела до Голодомору 1932–1933 років в Україні, див.: [Голод, 2003; Кульчицький, 2012: с. 54–86; Марочко, 2012: с. 290–354].)

На січневому пленумі ЦК ВКП(б) 1933 року Сталін оголосив про відмову від політики “підхльостування” у промисловості й сільському господарстві. Згідно з цією політикою продрозкладку знову було замінено продовольчим податком; колгоспам і одноосібникам дозволили реалізовувати за цінами вільного ринку продукцію, вироблену понад твердо зафіксовані норми державних поставок. Новими правилами Кремль визнавав, що вирощена в колгоспі продукція належить селянам, а держава має одержати тільки її частину у вигляді податку, розмір якого колгоспники знатимуть заздалегідь. У цей час колгоспи набули відомого нам ви-

гляду¹: одним боком (суспільним господарством) вони звернені до державного сектору економіки, а іншим (присадибним господарством) — до ринку [Кульчицький, 2012: с. 79].

Очевидно, що основний етап колективізації припав на 1929–1933 роки, оскільки впродовж 1935–1939 років було створено тільки 2,8 тис. колгоспів (загальна чисельність сягнула 27 тис. господарств), до яких приєдналося 623 тис. дворів (у попередній період 3,2 млн) [Марочко, 2012: с. 243]. Селянські хутори й хуторяни, що являли собою самотні “запаски” старого укладу життя, драгували партійців, тому наприкінці 1930-х їх переселяли до колгоспів². Так, до 5.12.1938 року ліквідації підлягало 26 тис. хуторів, у 1939 — 12 тис. Незважаючи на тиск влади, 1,4 млн господарств не приєдналися до колгоспів, а 285 тис. дворів примусово виселили з України [Марочко, 2012: с. 243].

Зломлене колективізацією і голодомором українське село до кінця 1930-х років насправді стало переважно колгоспним (основною формою трудової діяльності селян була сільськогосподарська артіль³), а більшість українських селян-власників здобули новий соціальний статус — колгоспника. Якими жорстокими шляхами колективізація була досягнута і які життєві й сімейні драми вона спричинила, відомо завдяки дослідженням істориків і соціологів, котрі працюють в рамках методології усної історії [Голоса крестьян, 1996; Кузьменко-Лісовенко, 2012], а також творам українських і радянських письменників, які за свіжими враженнями писали про голодомор, колективізацію, рух “25-тисячників”, наприклад, “Марія” (1934), “Кулак” (1932), “Волинь” (1932–1937) Уласа Самчука; “Жовтий князь” (1958) Василя Барки, “Піднята цілина” (1932, 1959) Михайла Шолохова. Український історик Василь Марочко реконструює повсякденне життя колгоспного села у 1930-ті роки: роботу в колгоспних бригадах, формування колгоспного селянства як носія нового укладу життя під час політико-ідеологічних акцій (ударництво, соцзмагання), вплив шефських робітничих бригад, політвідділів МТС, сільських рад; а також детально описує період голоду, що ламав селянство фізично і психологічно, тримав в полоні

---

1 Станіслав Кульчицький зазначає, що природа радянських колгоспів у роки становлення колгоспного устрою (1930–1932) і в наступні десятиліття була нетотожною. Він розглядає також відмінності між колгоспом у формі артілі та комуні [Кульчицький, 2012: с. 50–51]. Артіль не може існувати поза товарно-грошовими відносинами; якщо існуватиме артіль, існуватиме ринок. Сталін оголосив артіль “головною ланкою колгоспного руху”, вживши у 1930–1932 роках низку заходів для їхнього організаційно-господарського зміцнення, але побудував відносини між містом і селом у такий спосіб, ніби в селі панували комуні.

2 Для встановлення повного контролю держави над селом і досягнення повної колективізації селян-приватників, які не вступили до колгоспу, зганяли на незручні землі й установлювали для них високі податки. У березні 1931 року було проголошено, що радянська влада вважає союзником робітничого класу тільки колгоспника, а не селянина-одноосібника [Голоса крестьян, 1996: с. 398–399].

3 Принципи організації колективної праці було зафіксовано в Примірному статуті сільськогосподарської артілі 1930 року.

страху й покірності [Марочко, 2012]. Колгоспи стали тим середовищем, де переплавлялася “приватновласницька свідомість” колишніх селян-підприємців.

У містах у період 1930-х років після ліквідації приватних підприємств виробництва і торгівлі основною формою організації економічного життя стали промислові/виробничі і споживчі артіль/кооперативи (у дискусії російських комуністів у 2010-ті роки поійменовані формами “радянського, сталінського підприємництва” [Трубицын, 2011]). Дрібні кустарі й ремісники об’єднувалися в промислові артілі, що виробляли головню товари народного споживання. Артільне виробництво в радянських республіках на початку 1940-х років було значним: 114 тис. майстерень і підприємств з різноманітною галузевою спеціалізацією — у легкій, харчовій, хімічній промисловості, металообробці, ювелірній справі. На них працювало близько 2 млн людей (3,2% від усіх зайнятих), які виробляли майже 6% валової продукції промисловості СРСР. Зокрема, артілями і промкооперацією вироблялося 40% меблів і взуття, 70% металевого посуду, понад третину всього трикотажу, майже всі дитячі іграшки. Артіль виготовляли й високотехнологічні товари: так, ленінградська артіль “Прогресс-Радио” випускала перші в СРСР лампові приймачі (1930 рік), радіоли (1935-й), телевізори з електронно-променевою трубкою (1939-й). До системи промислової кооперації входили 100 конструкторських бюро, 22 експериментальні лабораторії і 2 науково-дослідні інститути [Трубицын, 2011]. Кооперативна торгівля була спрямована на забезпечення населення товарами широкого вжитку, а також заготівлю сільськогосподарських продуктів і сировини для торгівлі ними.

Ставлення держави до кооперативного сектору експерти оцінюють по-різному. Одні (наприклад, Олександр Трубіцин) вважають, що держава чітко визначала правила гри в цьому секторі економіки, але не втручалася в діяльність артілей і кооперативів: наприклад, керівники всіх рівнів обиралися самими членами промкооперації, а не призначалися державними чиновниками; нові підприємства на два роки звільнялися від більшості податків і держконтролю над роздрібним ціноутворенням (єдина умова — роздрібні ціни не мали перевищувати державні на аналогічну продукцію більш ніж на 10–13%); щоб уникнути корупції, держава визначала і ціни надання артілям сировини, устаткування, місця на складах, транспорту, торгових об’єктів; працівникам кооперативних підприємств законодавчо надавалися рівні з державними працівниками права (наприклад, при зарахуванні виробничого стажу); артілі надавали своїм членам позики на придбання худоби, реманенту й устаткування, будівництво житла; у рамках цього сектору діяла своя, недержавна, пенсійна система [Трубицын, 2011]. Інші експерти (наприклад, Теодор Шанін) вважають незалежний характер діяльності колгоспів і виробничих артілей перебільшеним, оскільки засоби виробництва належали їм лише мінімальною мірою; земля була державною, як і механічні знаряддя праці, цілком зосереджені на державних підприємствах — машинно-тракторних станціях; виробнича діяльність спрямовувалася єдиним державним народногосподарським планом, відтак була строго регламентована і централізована; товарна продукція надходила в розпорядження держави за обов’язкового здавання за низькими цінами, а не шляхом продажу

на вільному ринку; голова колгоспу формально обирався на загальних зборах, але насправді призначався районною владою [Голоса крестьян, 1996: с. 398–399].

У Конституції УРСР від 30.01.1937, що дзеркально повторює всі ідеї та положення сталінської Конституції СРСР 1936 року, законодавчо були закріплені три форми власності на засоби виробництва. Дві з них представляли соціалістичну власність, що “має або форму державної власності (всенародне добро), або форму кооперативно-колгоспної власності (власність окремих колгоспів, власність кооперативних об’єднань)” (стаття 5), третя форма — вочевидь маргінальна, але припустима: “Поруч із соціалістичною системою господарства, яка є панівною формою господарства в УРСР, допускається законом дрібне приватне господарство одноосібних селян і кустарів, яка ґрунтується на особистій праці та виключає експлуатацію чужої праці” (стаття 9). Розмір *приватного сектору* (дрібних приватних господарств) у матеріалах офіційної статистики виглядав мінімальним: частка селян-одноосібників і некооперованих кустарів у соціальному складі населення СРСР 1939 року дорівнювала лише 2,6% (табл. 1). Щоправда, серед зайнятого населення частка зайнятих у приватному секторі представлена переконалівіше: у 1940 році 11,2% становили селяни-одноосібники і кустарі, ще 2,5% — зайняті в особистому підсобному господарстві (табл. 2). Таким чином, незважаючи на всі зусилля з кооперації та колективізації у довоєнний період навіть за даними офіційної статистики залишалося чимало людей, які працювали “на себе” — некооперованих селян, кустарів і ремісників (близько 14% усіх зайнятих).

Таблиця 1

Соціальний склад населення СРСР (1939–1987), %*

Соціальні категорії	1939	1959	1970	1979	1987
Усе населення, в тому числі:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
робітники та службовці	50,5	68,3	79,5	85,1	88,0
<i>з них робітники</i>	<i>33,7</i>	<i>50,2</i>	<i>57,4</i>	<i>60,0</i>	<i>61,8</i>
колгоспне селянство і кооперовані кустарі	47,2	31,4	20,5	14,9	12,0
селяни-одноосібники і некооперовані кустарі	2,6	0,3	0,0	0,0	0,0

* Джерело: Труд в СССР: Стат. сборник. — М., 1988. — С. 10.

Розмір зайнятості в *колективному (кооперативно-колгоспному) секторі* економіки (який був частиною соціалістичної економіки, але все одно передбачав певну частку самостійної ініціативної економічної діяльності його суб’єктів) у довоєнний період був дуже значний, зівставний із часткою робітників та службовців у державному секторі. У соціальному складі населення СРСР 1939 року колгоспне селянство і кооперовані кустарі становили 47,2% (табл. 1). Серед зайнятого населення частка колгоспників, зайнятих у суспільному господарстві колгоспів і в особистому підсобному господарстві, у 1940 році оцінювалася в 44,2% (табл. 2).

Таблиця 2

**Розподіл населення, зайнятого в народному господарстві
СРСР і Української РСР, по галузях матеріального виробництва і
невиробничих галузях (1940–1987), %**

Галузі	В СРСР*						В Українській РСР**			
	1940	1950	1960	1970	1980	1987	1960	1970	1980	1987
Усього зайнято в народному господарстві	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
У галузях матеріального виробництва (включаючи вантажний транспорт, зв'язок, торгівлю і особисте підсобне господарство), в тому числі:	88,3	86,2	83,2	77,2	74,1	72,8	85,9	80,0	76,0	74,2
робітники та службовці	30,4	37,1	48,9	59,1	61,9	61,6	40,7	52,8	57,6	58,4
колгоспники, зайняті в суспільному господарстві колгоспів та в особистому підсобному господарстві	44,2	43,9	30,1	16,2	11,0	9,9	42,0	25,7	17,5	14,9
члени сімей робітників і службовців, зайняті в особистому підсобному сільському господарстві	2,5	3,2	4,0	1,9	1,1	1,2	3,0	1,4	0,8	0,8
Інше населення (селяни-одноосібники, кустарі та ін.)	11,2	2,0	0,2	0,0	0,1	0,1	0,2	0,1	0,1	0,1
У невикористаних галузях, в тому числі:	11,7	13,8	16,8	22,8	25,9	27,2	14,1	20,0	24,0	25,8
в охороні здоров'я, фізкультурі та соціальному забезпеченні; у народній освіті; культурі та мистецтві; у науці й науковому обслуговуванні	5,9	7,7	11,0	15,4	17,1	18,0	9,5	13,4	15,7	16,9
у ЖКГ; у невикористаних видах побутового обслуговування населення; на пасажирському транспорті; в апараті органів державного управління; у кредитуванні та держстрахуванні	5,8	6,1	5,8	7,4	8,8	9,2	4,6	6,6	8,3	8,9

* Джерело: Труд в СССР. Статистический сборник. — М.: Финансы и статистика, 1988. — С. 12–13.

** Джерело: Народне господарство УРСР у 1987 році. Статистичний збірник. — К., 1988. — С. 239.

Чому аж до середини 1950-х років колективний і індивідуально-приватний сектори економіки були настільки масовими, попри їхню ідеологічну чужість соціалістичній владі? Необхідність артілей, кооперативів, колгоспів і некооперованих кустарів як форм економічної діяльності була зумовлена нерозвиненістю продуктивних сил і бідністю країни; недостатністю у держави коштів для будівництва одразу в усіх галузях промисловості сучасних заводів і забезпечення радгоспів технікою. У рамках державного сектору економіки акцент було зроблено на індустріалізацію й електрифікацію країни (продукція групи А), а легка промисловість і забезпечення послугами населення (продукція групи Б) були віддані на відкуп приватникам, кустарям, ремісникам. Йосип Сталін вважав передчасним одержавлення кооперативного сектору і присадибних господарств колгоспників, обґрунтовуючи цю позицію у своїй останній — 1952 року — праці “Економічні проблеми соціалізму в СРСР” [Сталин, 1952].

Утім, за свідченнями експертів та очевидців, недержавні форми праці завжди були вторинними й підозрілими. Існувала думка, підтримана суспільствознавцями й усіма формами пропаганди, що кооператив, артіль, особисте підсобне господарство — явища тимчасові, минуші, відсталі, яких слід позбутися в недалекому майбутньому. Індивідуалістські цінності, практики споживання і стиль життя приватників і кооператорів протиставлялися колективістським та егалітаристським практикам робітників та службовців підприємств державного сектору; вони перебували у фокусі цілеспрямованої ідеологічної роботи. Дрібних власників гостро критикували, з них глузували в літературі, кінофільмах, агітплакатах (наприклад, у романі Іллі Ільфа та Євгена Петрова “Золоте теля”, п’єсі Володимира Маяковського “Клоп”, оповіданнях Михайла Зощенка, сатиричних плакатах Куркрініксіва, карикатурах часописів “Крокодил” і “Перець”). Ці соціальні типажі іменувалися “паразитами” суспільства. Факт входження у 1930-ті роки поняття “паразит” у літературну й розмовну лексику зафіксований у тлумачних словниках російської та української мов¹.

Політика максимального усусільнення власності (1950–1960-ті роки)

Із доби Микити Хрущова розпочався період політики максимального усусільнення власності на засоби виробництва й досягнення однорідності соціально-класової структури. У 1956 році вийшла Постанова ЦК КПРС і РМ СРСР “Про реорганізацію промислової кооперації”, яка зобов’язувала

---

¹ В “Толковом словаре русского языка” 1935 року за редакцією Дмитра Ушакова соціальне значення слова “паразит” роз’яснювалося так: “человек, эксплуатирующий чужой труд, живущий чужим трудом (публиц. презрит.). Паразиты трудящихся масс. Ту-неядец, дармоед (прост. бран.)” [Толковый словарь, 1939: т. III, с. 160]. Аналогічне значення в “Словнику української мови”: “Той, хто живе, експлуатуючи чужу працю; хто уникає праці і живе за рахунок інших; дармоїд” [Словник, 1975: т. VI, с. 63]. Термін міцно закріпився в розмовній мові як лайка (“Ах ти, паразит клятий!”). Так зазвичай характеризували капіталістичні привілейовані класи і пережитки капіталізму.

до 1960-го року цілком передати державі всі артільні підприємства (виняток становили тільки дрібні артілі побутового обслуговування, художніх промислів і артілі інвалідів)¹. Чому процеси загального одержавлення були ініційовані саме в цей час? *Об'єктивно-економічний чинник* пов'язаний із тим, що на початку 1960-х років держава була готова до встановлення нових відносин у галузях, де традиційно переважав кооперативний сектор (легка і харчова промисловості, торгівля і побутове обслуговування), а також до укрупнення колгоспів. Іншим істотним мотиватором політики максимального одержавлення був *ідеологічний і суб'єктивно-психологічний чинник*. Існування артілей і будь-яких інших форм колективної власності (обмеженою мірою, але все одно автономної і самостійної діяльності, що спирається на приватну ініціативу) негативно, на думку влади, позначалося на психології радянських людей, підтримуючи дрібновласницькі інтереси, цінності й орієнтації. Із кооператорами і залишками дрібнобуржуазної свідомості також вирішили боротися.

Артілей позбулися швидко і радикально. Механізм переведення артільної власності в державну був такий: пайові внески підлягали поверненню відповідно до статутів артілей; позики, видані артілями своїм членам, зараховувалися в дохід бюджету; виборних керівників підприємств заміняли призначеними директорами — представниками партноменклатури. До 1970-го року чисельність колгоспного селянства і кооперованих кустарів у соціальному складі СРСР скоротилася в півтора раза (із 31,4% у 1960-му до 20,5% у 1970-му) і далі скорочувалася (табл. 1). Серед зайнятого населення УРСР частка колгоспників, зайнятих у суспільному господарстві колгоспів і в особистому підсобному господарстві, в цей період скоротилася в 1,6 раза — із 42,0% у 1960-му до 25,7% у 1970-му (табл. 2).

Крім кооперативного сектору продовжували існувати доволі великі сектори *індивідуально-приватної й тіньової зайнятості* (де і зосереджувалися різні групи дрібних власників і підприємців), чисельність яких знижували і маскували в офіційній статистиці і яких цілеспрямовано і послідовно позбувалися. Американський історик Шейла Фіцпатрик детально виклала, як змінювалося законодавство проти “паразитичних елементів суспільства” від царських часів і до хрущовського періоду [Фіцпатрик, 2008]. Якщо раніше до “паразитів” суспільства залічували злиденних, безхатченків, повій і застосовували до них адміністративні покарання (наприклад, висилання з великих міст), то в Законі 1961 року “Про посилення боротьби з особами, що ухиляються від суспільно корисної праці і ведуть паразитичний

¹ В УРСР 1956 року чисельність членів артілей промислової кооперації становила 325 тис. осіб, а чисельність робітників та службовців — 9 107 тис. [Досягнення, 1957: с. 101].

До самого розвалу СРСР зберігалися такі види кооперативних організацій: сільськогосподарська виробнича кооперація (колгоспи), споживча (серед провідних її галузей — торгівля товарами народного споживання і громадське харчування), житлово-будівельна тощо. Див. докл.: [Кооперативные организации, 1985; Гелей, 2006]). У радянській Україні їхню діяльність координувала Українська спілка споживчих кооперативних організацій (УКРСПОЖИВСПІЛКА). В офіційних документах наголошувалося, що кооперативні організації є “важливим засобом розгортання соціалістичної демократії”.

спосіб життя” їх перелік було розширено. Туди ввійшли люди, що заробляють у сфері тіньової економіки або дрібної незаконної економічної діяльності (спекулянти, валютники, торговці на чорному ринку, барахольники, хабарники, тунейдці), щодо яких тепер передбачалося покарання від п'ятилітнього заслання до страти. Необхідність ухвалення закону пояснювали тим, що ці антигромадські елементи заважають будувати комунізм; їхня чисельність збільшується, на думку ідеологів, у зв'язку з підвищенням рівня життя радянських громадян (масове переселення з комунальних квартир у власні квартири, придбання особистих автомобілів, будівництво приватних будинків на дачних ділянках і наділах землі, що перебувають в індивідуальній власності), зниженням схильності держави до жорстких репресій, а також впливом сучасної буржуазної ідеології, що просочувалася через збільшуваний потік преси і кіно, міжнародний туризм і листування, економічний і культурний обмін (наприклад, фестивалі молоді). До активної боротьби з “паразитами” закликали громадськість.

За даними перепису 1959 року, з-поміж 120 млн працездатного населення понад 11 млн (9,2%) *не* займалися суспільно корисною працею. З них 10 млн були сільськими жителями і жили за рахунок власних наділів землі, *не* працюючи в колгоспах і радгоспах. Серед інших були тимчасово непрацевлаштовані, наприклад, особи, що жили на заощадження або здавали кімнати у своїх квартирах і будинках (250 тис. осіб) [Фицпатрик, 2008: с. 237]. Серед ремісників, які працювали приватно і потрапляли під чинність Закону проти “паразитичного” способу життя, були шевці, кравці, швеї, малярі, столярі, теслі, бондарі, але міліція і місцева влада часто закривали очі на підприємництво настільки мізерного масштабу. У сільській місцевості серед видів тіньового заробітку були здавання кімнат приватного будинку, вирощування і продаж на ринку кролів і бджіл, риболовля, збирання ягід, грибів, горіхів і трав. У містах серед видів тіньової економіки найпоширенішими були послуги таксі та перевезень на приватному автомобілі, здавання квартир і кімнат, вирощування на дачних ділянках продуктів на продаж, виготовлення самогону, крадіжки продукції на електро- і радіозаводах із метою її продажу, випуск грамофонних платівок на мікрофабриках, виготовлення в незареєстрованих майстернях виробів із поліетилену, запасних частин, електрозапобіжників; організація бригад “шабашників” для будівельних і ремонтних робіт [Фицпатрик, 2008: с. 244–245]. Кримінально карними видами тіньового підприємництва були виготовлення і продаж самогону, виробів з дорогоцінних металів і каменів, предметів релігійного культу, фотографій, організація ставок на спортивних змаганнях і гри в рулетку. (Існував офіційно затверджений список заборонених промислів [Кондрашков, 1989: с. 25].) Ремісники і кустарі (як ті, що працювали легально і мали патент, так і поза кооперативами) завжди були під підозрою в радянській владі, котра розглядала нефабричне виробництво як застаріле й одночасно як потенційно капіталістичне.

Тіньова організація торгівлі також мала чимало форм (фарцовка, спекуляція) і місць (товкучки, барахолки). Барахолки вважали місцем притулку людей без певних занять і нового типу спекулянтів — фарцовщиків (котрі добували предмети перекупування в іноземців). Поштовхом для появи

фарцовки стало підняття “залізної завіси” у період реформ Хрущова (докладніше про це явище і життєві історії фарцовщиків див.: [Васильев, 2007; Романов, Ярская-Смирнова, 2007]). Основна причина поширеності різних форм тіньової торгівлі — наростання дефіциту в багатьох сферах народного споживання за умов недосконалості планової економіки.

Тільки за 1961 рік в СРСР було виселено з великих міст за дармоїдство 200 тис. осіб. На думку експертів, більше за інших від закону про дармоїдство 1961 року постраждали люди вільних професій. Тепер лише членство у творчих спілках (художників, письменників, композиторів) забезпечувало можливість не працювати на державній службі. Не прийняті до їхніх лав або виключені автоматично потрапляли в ранг “паразитів-тунеядців” з усіма наслідками, що звідси випливають [Лебина, 2008: с. 264].

Оцінюючи закон 1961 року, Ш.Фіцпатрик зазначає, що він був “цікавий не так своїми прямими результатами, як тим, що він виявляє різноманітні вади суспільства, а також фіксує вагання лідерів з приводу того, куди це суспільство прямує. Ідеологи партії заявляли, що суспільство неминуче просувається до комунізму, тобто віддаляється від капіталізму та пережитків капіталістичної свідомості і звичок, що були ґрунтом для процвітання паразитизму. Проте зовнішньому спостерігачеві може видатися, що траєкторія була абсолютно протилежною: не від “капіталізму” (тобто економічного ладу, що передбачає приватне підприємництво і приватну власність), а, навпаки, до нього. І ще — просто вражає, як багато різного штибу паразитів було виявлено за найближчого розгляду (...), ніби “друге суспільство” паразитів співіснувало з “першим” суспільством трударів (або, ще гірше, кожен зайнятий був потенційним паразитом). (...) Знаючи, чим скінчилася справа, легко побачити хибність тверджень Хрущова про те, що трудовий люд в Радянському Союзі крокує назустріч комунізму. Можливо, кращим описом траєкторії радянського суспільства, у світлі прийдешніх подій, було б те, що навіть наприкінці 1950-х і на початку 1960-х років Радянський Союз уже йшов до капіталізму — із “паразитами” в авангарді” [Фіцпатрик, 2008: с. 252].

Політика економічної і соціальної однорідності (1970–1985 роки)

У пізній радянський період (1970–1980-ті роки) соціально-класовий склад населення радянських республік — за офіційною версією — ставав максимально однорідним, що декларувалося як мета в останній Конституції УРСР від 20.04.1978 (що повторювала положення Конституції СРСР 1977 року, яка ввійшла в історію як “конституція розвиненого соціалізму”) і підкріплювалося даними офіційної статистики. У соціальному складі населення СРСР частка робітників та службовців у 1987 році сягнула історичного максимуму (88%), а частка колгоспного селянства і кооперованих кустарів — мінімуму (12%); проти позиції “селяни-одноосібники і некооперовані кустарі” стояли нулі (табл. 1). Незважаючи на конституційно закріплені положення, відповідно до яких “допускається індивідуальна трудова діяльність у сфері кустарно-ремісничих промислів, сільського господарст-

ва, побутового обслуговування населення, а також інші види діяльності, ґрунтовані суто на особистій праці громадян і членів їхніх сімей” (стаття 17), частка зайнятих індивідуальною працею (дрібних власників) була зведена до 0,1% офіційно зайнятого населення; причому до цієї категорії відносили досить обмежений набір занять — чоботарі, годинникарі, гравери, зубні техніки тощо. Згідно з даними статистики щодо галузевої зайнятості в народному господарстві СРСР і Української РСР, суб’єктами індивідуально-приватної власності були дві категорії — “члени сімей робітників та службовців, зайняті в особистому підсобному сільському господарстві” та “інше населення (селяни-одноосібники, кустарі тощо)”. Сукупна питома вага цих груп від 1940 до 1987 року знизилася в СРСР із 13,7% до 1,3% зайнятих, а в УРСР із 1960 (більш ранні дані знайти не вдалося) до 1987 року — із 3,2% до 1,0% (табл. 2).

Проте загальновідомо, що в реальному житті (а не в цифрах офіційної статистики) соціалістичних республік індивідуально-підприємницький сектор економіки й у пізній радянський період був значним і представляли його нелегальні кустарі, торговці та “цеховики”¹. Спроби оцінити розміри та причини тіньової економіки (яку ще називають “другою економікою”) у СРСР здійснювалися багатьма західними дослідниками. Наприклад, за підрахунками М.Алексєєва і В.Пайна, які базувалися на офіційних економічних показниках, внесок неофіційної економіки у ВВП 1979 року становив 12%, а 1989 року — 22% [Alexeev, 2003; Бокун, 2011]. Таку суттєву динаміку дослідники пояснювали зростанням у період 1979–1989 років незадоволеного товарного попиту серед населення, збільшенням автономії державних підприємств, загостренням інфляційних процесів, вибухом самонаваріння внаслідок антиалкогольної кампанії. Автори зазначали розбіжність розмірів неофіційної економіки в радянських республіках: у 1980-х роках вони становили в РРФСР 18%, в УРСР — 25,3% (середній по країні), у південних республіках — 32,8%.

Таким чином, наприкінці радянського періоду склалася ситуація, коли в реальній економіці дрібні підприємці реально існували і результати їхньої діяльності були економічно затребуваними; проте в політичних документах і офіційній звітності вони подавалися як клас, що неухильно зникає. Втіленню доктрини максимальної економічної і соціальної однорідності сприяли

---

¹ “Цеховиками” в СРСР називали підпільних підприємців, які у промислових обсягах виробляли дефіцитні товари (одяг, хутряні вироби, взуття, золоті прикраси, автозапчастини). Організація їхньої діяльності мала дві основні схеми: 1) продукція вироблялася тіньовою структурою, а збувалася через державні торгові організації; 2) продукція створювалася офіційною державною структурою, а продавалася через неофіційні тіньові структури. (Це робилося шляхом складання підроблених актів про списання фактично придатних матеріалів і сировини; при цьому підпільну продукцію, як правило, виготовляли ті самі робітники підприємства, які незрідка навіть гадки не мали про тіньовий характер збуту частини їхньої продукції. Збут часто здійснювали за посередництва “штовхачів” — постачальників підприємств, яким доводилося не завжди законно діяти за умов планової економіки.) Боротьбу з цим явищем здійснювали органи ВБРСВ. У радянській кінематографії це дістало відображення, наприклад, у телесеріалі “Следствие ведут знатоки”.

конституційно закріплені цілі й уся пропагандистська машина. Так, у Конституції УРСР 1978 року, попри те, що основою економічної системи проголошували “соціалістичну власність на засоби виробництва у формі державної (загальнонародної) і колгоспно-кооперативної власності” (стаття 10), в цьому не вбачалася межа її одержавлення, оскільки декларувалося, що “державна сприяє розвитку колгоспно-кооперативної власності та її зближенню з державною” (стаття 12). Те саме стосовно соціально-класової структури Української РСР: “непорушний союз робітників, селян і інтелігенції” не був для партійних ідеологів остаточною формулою конфігурації класів; подальша стратегія була сформульована так: “Державна сприяє посиленню соціальної однорідності суспільства — стиранню класових відмінностей” (стаття 19).

Реформи перебудови (1985–1991)

Після такої тривалої і драматичної історії боротьби з приватною власністю та її носіями, витравлювання підприємницького типу особистості з генофонду нації і цінності приватної ініціативи — із менталітету українців від 1985 року розпочався не менш тривалий і драматичний період відновлення статус-кво. Країна перетворилася на відкриту лабораторію для соціального експерименту з повернення в економічне життя інституту приватної власності й приватного підприємця, а також не менш складний процес з легітимації цих соціальних акторів у свідомості громадян (громадськість, котру десятиліттями активно залучали до боротьби з приватниками як “паразитами” суспільства, була не в змозі у стислий час звільнитися від глибоко вкорінених стереотипів).

Із початком перебудови був проголошений курс на відкритість, гласність і прискорення в економіці. Громадяни УРСР попервах зустріли ці ідеї з ентузіазмом; подолання посилюваних проявів неефективності планової економіки пов’язували з лібералізацією відносин власності та появою нових економічних стимулів. Виробничі кооперативи стали основною організаційно-правовою формою легалізованої підприємницької діяльності в СРСР. Очікувалося, що вони допоможуть подолати вкрай гострий дефіцит товарів і продуктів, спричинений насамперед спадом виробництва й різким зростанням номінальних доходів і заощаджень населення¹.

Перші кооперативи виникли у 1985 році, і кооперативний рух дуже швидко набрав обертів². Наприкінці 1980-х ці процеси дістали відображення в офіційній статистиці: вперше з’явилися відомості про кількість кооперативів і зайнятих у них, а також про зайнятих у сфері індивідуальної праці. В Українській РСР у 1989 році було зареєстровано 29 894 коопера-

---

¹ Ці очікування не виправдалися, оскільки більшість кооперативів вдалися до відвертої спекуляції або фінансових операцій з переведення безготівкових коштів у готівку, що зрештою призвело до ще більшого посилення дефіциту та появи широкої верстви “кооператорів”, чий прибуток в принципі не регулювалися жодними нормами.

² “Перші кооперативи” — не зовсім точний вислів, оскільки радянська споживкооперація залишалася дієвим механізмом постачання села аж до 1980-х років.

тиви різноманітних видів діяльності та 779,4 тис. працівників у них (що становило 3,8% усіх зайнятих); причому майже кожен другий працівник кооперативу був сумісником (табл. 3). Чисельність зайнятих у сфері індивідуальної праці (що пізніше здобули назву “самозайняті”) становила 125 тис. осіб (0,6% усіх зайнятих) (табл. 4). Причому поширеною індивідуальна діяльність була не в аграрній сфері (як 5–10 років по тому), а в кустарно-ремісничих промислах і побутовому обслуговуванні.

Таблиця 3

Основні показники діяльності кооперативів в УРСР (1989–1991), %*

Вид діяльності	1989			1991		
	Кількість діючих кооперативів	Кількість працівників в них, тис. осіб		Кількість діючих кооперативів	Кількість працівників в них, тис. осіб	
		всього	в тому числі сумісників		всього	в тому числі сумісників
Всі кооперативи, в тому числі:	29894	779,4	305,9	27486	662,2	163,5
по виробництву товарів народного споживання	5236	125,9	41,6	4446	110,5	27,9
по побутовому обслуговуванню населення	5370	101,3	36,7	2665	43,5	8,8
в громадському харчуванні	613	5,6	1,1	305	3,2	0,3
по заготівлі і переробці вторинної сировини	346	11,3	3,5	265	7,6	1,6
будівельні, проектно-розвідувальні	6218	240,2	76,2	9223	267,6	54,2
сільськогосподарські	745	10,7	2,4	817	13,5	2,2
торгові і торгово-закупівельні	783	7,6	1,6	529	6,4	1,1
художньо-оформлювальні	893	16,2	4,8	723	8,4	1,6
по наданню медичних послуг	878	15,1	10,6	569	8,9	4,7
по організації дозвілля	351	6,2	3,8	187	1,9	0,7
Науково-дослідні, проектно-конструкторські, по розробці програмних засобів, наданню інформаційних послуг	1688	57,4	37,6	1469	31,5	14,1
інші види кооперативів (по виробництву будівельних матеріалів, продукції виробничо-технічного призначення, наданню транспортних послуг)	6773	181,9	86,0	6288	159,2	46,3

* Джерело: Народне господарство УРСР у 1989 році. Статистичний збірник. — К., 1990. — С. 70; Народне господарство УРСР у 1991 році. Статистичний збірник. — К., 1992. — С. 61.

Таблиця 4

**Кількість громадян, зайнятих індивідуальною трудовою діяльністю
в УРСР в 1989 році***

Вид діяльності	тис. осіб	у % до підсумку
Кількість громадян, зайнятих ІТД, з них зайнято:	125,1	100
кустарно-ремісничими промислами	77,3	62
в побутовому обслуговуванні	34,5	27
в соціально-культурній сфері	5,8	5
народними художніми промислами	2,1	2
іншими видами діяльності	5,4	4

* Джерело: Народне господарство УРСР у 1989 році. Статистичний збірник. — К., 1990. — С. 72.

Від початку 1990-х років кількість кооперативів (і зайнятих у них) починає знижуватися: у 1992 році їх зафіксовано 17 243, у 1995-му — 4 418, у 1996-му — 3 179. Це пов'язане з тим, що крім кооперативів з'явився ще один юридичний статус для реєстрації підприємницької активності — “малі підприємства”, що відбилося в даних статистичної звітності: кількість малих підприємств послідовно зростала (у 1992 році — 50 496; у 1996-му — 93 091, серед яких 36% — приватні, 63% — колективні, 3% — державні, 0,01% — спільні підприємства) [Народне господарство за 1992: с. 250, 252; Статистичний щорічник України, 1996: с. 359, 362].

Паралельно з інноваційними економічними практиками відбувалося законодавче оформлення нових соціальних, економічних і трудових відносин і статусів, що тривало чотири роки поспіль — від 1986 до 1990-го року. Первинну юридичну базу для легальної підприємницької діяльності становили Закон СРСР “Про індивідуальну трудову діяльність” від 19.11.1986 і Постанова Ради Міністрів СРСР “Про створення кооперативів з виробництва товарів народного споживання” від 05.02.1987. Далі для вилучення можливих надходів у кооператорів і задля уникнення різкого економічного і соціального розшарування, був підписаний Указ Президії Верховної Ради СРСР щодо прогресивного оподаткування кооператорів від 14.03.1988 (до речі, під надприбутками в документі передбачалася сума, що перевищує дві з половиною середні зарплати). Закон “Про кооперацію в СРСР” від 26.05.1988 дозволив кооперативам займатися будь-якими не забороненими законом видами діяльності, у тому числі й торгівлею. Закон “Про підприємства СРСР” від 04.06.1990 відкрив можливість створення приватних і спільних підприємств, визначивши “загальні правові, економічні і соціальні основи організації підприємства за багатоманіття форм власності та видів діяльності в умовах розвитку товарно-грошових відносин і регульованого ринку”.

Однак в Конституції Української РСР, ухваленій 27.10.1989 року, соціально-економічні інновації ще не були відображені. Вона зберігала наступність ідей і принципів Конституції УРСР 1978 року: законодавчо закріплювалося тільки дві форми власності на засоби виробництва — державна (загальнонародна) і колгоспно-кооперативна; індивідуальна трудова

діяльність допускалася тільки у сферах кустарно-ремісничих промислів, сільського господарства і побутового обслуговування населення. Щодо класової структури й досі відтворювалася сталінська формула про непорушний союз робітників, селян та інтелігенції; стратегічною метою залишалося посилення соціальної однорідності суспільства — стирання класових відмінностей. (Щоправда, вже від 1990 року до тексту Конституції почали вносити відповідні новій ситуації зміни.)

Інституціоналізація приватної власності й нових за статусом зайнятості груп відбувалася в процесі як легалізації (шляхом розроблення і прийняття відповідної законодавчої бази), так і легітимації в суспільній свідомості. У живому процесі повсякденного становлення нових трудових і соціальних практик тривали вироблення й кристалізація відповідних норм, цінностей, ярликів і маркерів нових соціальних статусів. У науковій і повсякденній мові відбувався пошук та апробування номінацій для ідентифікації нових соціальних груп — кооператори, човники, комерсанти, бізнесмени, підприємці. Соціологи заходилися емпірично вивчати новий феномен: у 1990-му році було проведено перші опитування громадської думки населення УРСР з приводу ставлення до кооператорів і підприємців (масиви зберігаються в Архіві емпіричних досліджень Інституту соціології НАН України) і з'явилися перші статті, що аналізують ці дані (наприклад, [Оробець, 1993]). Несподівані дані опубліковано у статистичному щорічнику за 1989 рік щодо думки населення про кооперативну й індивідуальну трудову діяльність (за результатами опитування 20 тис. респондентів у червні 1989 року) (табл. 5). Рідкісний випадок, коли у статистичному збірнику крім сухих фактів-цифр публікуються думки людей, що зазвичай є прерогативою соціологів. Очевидно, що попервах ставлення до кооперативної й індивідуальної діяльності було радше негативним (31%) і неоднозначним (24%), ніж позитивним (15%). З цими формами економічної діяльності населення країни пов'язувало такі негативні явища, як збільшення соціальної нерівності й активізація злочинної діяльності¹.

На появу нового явища швидко і гостро відреагував кінематограф. Наприклад, ексцентрична кримінальна комедія Леоніда Гайдая “Приватний детектив, або Операція “Кооперація”” (1989) викривала злободенні для часів перебудови теми, такі як кооперація, цеховики, рекет, корупція, бюрократизм, самогоноваріння, проституція. Комедія Валерія Чікова “Про бізнесмена Хому” (1993) відтворювала факт появи перших підприємців на селі й породжуваний цим конфлікт. В обох комедіях подано візуальну реконструкцію механізму підприємницької активності — від бізнес-ідеї до її реалізації і провокованих нею суспільних конфліктів. Нові соціально-еко-

¹ Однією зі знакових подій того періоду, що вразила уяву радянських людей, спричинила широке обговорення в СРСР і розділила громадську думку, була виплата першому легальному радянському мільйонеру Артему Тарасову за рішенням очолюваного ним кооперативу “Техніка” заробітної плати у 3 млн карбованців за січень 1989 року з отриманого кооперативом прибутку. З цієї заробітної плати було сплачено всі податки (наприклад, податок на бездітність становив 6% від зарплати, або 180 000 карбованців). Заступник Тарасова по кооперативу, який одержав аналогічну заробітну плату, будучи членом КПРС, сплатив членські внески в розмірі 3% від зарплатні — 90 000 карбованців.

номічні типажі (приватний детектив, власник кооперативного туалету) подані в сатиричному вигляді, й уже окреслено головні лінії суспільного протистояння — з одного боку, підприємці, з іншого боку — консервативно налаштовані громадяни (сільські комуністи у фільмі Чікова), із третього — місцеві рекетири.

Таблиця 5

Думка населення УРСР про кооперативну і індивідуальну трудову діяльність у 1989 році, %*

Висловили до кооперативної і індивідуальної трудової діяльності ставлення:	%
позитивне	15,0
негативне	31,0
неоднозначне	24,3
байдуже	14,7
вагалися з відповіддю	15,0
Відзначили позитивний внесок кооперативів в...:	
асортимент і якість товарів та послуг	11,2
громадське харчування	5,6
медичне обслуговування	12,3
побутове обслуговування	12,9
Назвали основні недоліки у роботі кооперативного й індивідуального секторів (кожним респондентом названо до 3-х недоліків):	
обмежений асортимент	12,5
незадовільний санітарний контроль	14,9
невисока якість	42,8
відсутність гарантій якості	45,8
необґрунтовано високі ціни	88,3
Відмітили негативні явища, пов'язані з кооперативною і індивідуальною трудовою діяльністю (кожним респондентом названо до 3-х недоліків):	
збільшення кількості осіб, які отримують необґрунтовано високі прибутки	57,5
збільшення дефіциту в державній торгівлі	35,1
активізація злочинної діяльності	28,4
збільшення розриву в доходах населення	28,3
заміна державних товарів та послуг кооперативними	26,0
відплив висококваліфікованих кадрів із державних підприємств	24,5

* Джерело: Народне господарство УРСР у 1989 році. Статистичний збірник. — К., 1990. — С. 72.

Замість післямови

Очевидно, що в Україні клас дрібних власників мав складну долю. У століпінський період, перерваний революційними подіями, він не встиг сформуватися й закріпитися у вигляді ефективної економічної і соціальної

сили. За 70-літньої радянської доби дрібна буржуазія була крок за кроком практично цілком ліквідована в легальному секторі економіки й офіційно декларованій соціальній структурі українського суспільства; відтворювала-ся лише маргіналізована й дискримінована група дрібних підприємців у тінювих нішах економіки. Тільки в останні 30 років, починаючи від часів перебудови, склалися сприятливі інституціональні умови для повноцінного реконституювання цього класу, що дали йому шанс закріпитися в економічній і класовій структурі суспільства¹. У кожній з описаних ситуацій/періодів генерації дрібних підприємців різнилися інституціональними умовами існування, соціально-економічним і правовим статусом, джерелами комплектування, чисельністю, соціально-професійним складом, менталітетом і соціокультурними нормами підприємницької діяльності.

Джерела

Барбой А.З. Аграрний капіталізм у Росії і столипінська земельна реформа / А.З. Барбой // Український історичний журнал. — 1980. — № 11. — С. 86–96.

Васильєв Д. Фарцовщики. Как делались состояния. Исповедь людей “из тени” / Васильєв Д. — М.: Вектор, 2007. — 158 с. — (Серия: Сделано в СССР).

Волосник Ю. Нова буржуазія в умовах непу / Ю. Волосник // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): [кол. моногр.]: в 2 ч. / відп. ред. С.В. Кульчицький. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. — Ч. 2. — С. 343–381. — (З історії повсякденного життя в Україні).

Гелей С.Д. Теорія та історія кооперації / С.Д. Гелей, Р.Я. Пастушенко. — К.: Знання, 2006. — 514 с.

Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки: зб. наук. пр. / за ред. В.А. Смолія та ін. — К.: Наук. думка, 2003. — 888 с.

Голоса крестьян: Сельская Россия XX века в крестьянских мемуарах / под ред. Т. Шанина. — М.: Аспект-Пресс, 1996. — 413 с.

Губарев В.К. Исторический очерк о нэпе на Украине и причинах его свертывания в конце 20-х годов [Электронный ресурс] / В.К. Губарев. — Режим доступа: http://history.ui.ua/ungr_ussr/istoricheskiy-ocherk-nepa.

Кондрашков Н.Н. Тунеядство: против закона и совести / Кондрашков Н.Н. — М.: Юрид. лит., 1989. — 160 с.

Кооперативные организации // Украинская советская энциклопедия. — К.: Глав. ред. УСЭ, 1985. — Т. 11, кн. 2. — С. 157–158.

Кузьменко-Лісовенко К. Житні гори. Історія. Людські долі / Кузьменко-Лісовенко К. — К., 2012. — 656 с.

Кульчицький С. Сталінський етап в соціально-економічних перетвореннях / С. Кульчицький // Українське радянське суспільство 30-х рр. ХХ ст.: нариси повсякденного життя: [кол. моногр.]/ відп. ред. С.В. Кульчицький. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. — С. 25–96. — (З історії повсякденного життя в Україні).

Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя / Кульчицький С. — К.: Основи, 1996. — 396 с.

¹ Розгляд ситуації реконституювання класу дрібних власників припиняється на періоді перебудови через обмежений обсяг журнальної публікації. Стаття про етап новітньої історії цього класу — відтворення його в період пострадянської трансформації планується в одному з наступних номерів часопису.

Досягнення Радянської України за 40 років : стат. зб. — К. : Держстатвидав, 1957. — 245 с.

Історія українського селянства: Нариси : в 2 т. — К. : Наук. думка, 2006. — Т. 1. — 632 с.

Історія українського селянства: Нариси : в 2 т. — К. : Наук. думка, 2006. — Т. 2. — 653 с.

Кустарная промышленность // Украинская советская энциклопедия. — К. : Глав. ред. УСЭ, 1981. — Т. 5. — С. 510.

Лебина Н. Ангимиры: принципы конструирования аномалий, 1950–1960-е годы / Н. Лебина // Советская социальная политика: сцены и действующие лица, 1940–1985 / под ред. Е. Ярской-Смирновой, П. Романова. — М. : ООО “Вариант”, ЦСПГИ, 2008. — Т. 5. — С. 255–265.

Марочко В. Повсякденне життя колгоспного села / В. Марочко // Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя: Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький. — К. : Інститут історії України НАН України, 2012. — С. 239–354. — (3 історії повсякденного життя в Україні).

Нізова Л.В. Промислова кооперація на Україні в 20–30 роки / Л.В. Нізова. — Черкаси, 1993. — 124 с.

Нізова Л. Сільський кустар / Л. Нізова // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. пр. — 2005. — Вип. 14. — С. 187–206.

Оробець Ю. Розвиток підприємництва та бізнесу в уявленнях громадян / Ю. Оробець // Політичний портрет України. Центр “Демократичні ініціативи”. — 1993. — № 3. — С. 25–31.

Пахомов С.А. Социокультурный портрет предпринимателя периода нэпа и его отражение в пропаганде и массовом сознании : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. ист. наук. : спец. 07.00.02 “Отечественная история” / С.А. Пахомов. — М., 2005. — 25 с.

Романов П. Трузера и крабы для советского потребителя: будни подпольного капитализма фарцовщиков / П. Романов, Е. Ярская-Смирнова // Профессии.doc. Социальные трансформации профессионализма: взгляды снаружи, взгляды изнутри / под ред. Е. Ярской-Смирновой, П. Романова. — М. : ООО “Вариант” : ЦСПГИ, 2007. — С. 152–169.

Симончук Е.В. Средний класс: люди и статусы / Симончук Е.В. — К. : ИС НАНУ, 2003. — 464 с.

Словарь української мови : в 4 т. / [упоряд. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченка]. — К. : Вид-во Академії наук України, 1996. Т. 1 : А–Ж. — 1996. — С. 19.

Сорокин П.А. Социология революции / Сорокин П.А. — М. : Изд. дом “Территория будущего” : РОССПЭН, 2005. — 704 с.

Сталин И.В. Экономические проблемы социализма в СССР / Сталин И.В. — М. : Изд-во полит. лит., 1952.

Столыпинская аграрная реформа // Украинская советская энциклопедия. — К. : Глав. ред. УСЭ, 1984. — Т. 10. — С. 473–474.

Трубицын А.К. О Сталине и предпринимателях [Электронный ресурс] / А.К. Трубицын. — 2011. — Режим доступа : http://anticomprador.ru/publ/a_k_trubicyn_o_staline_i_predprinimateljaxh/29-1-0-1065.

Труд в СССР : стат. сб. — М. : Финансы и статистика, 1988. — 303 с.

УССР. История. Капиталистический строй // Украинская советская энциклопедия. — К. : Глав. ред. УСЭ, 1985. — Т. 11, кн. 2. — С. 93–108.

Фицпатрик Ш. “Паразиты общества”: как бродяги, молодые бездельники и частные предприниматели мешали коммунизму в СССР / Ш. Фицпатрик // Советская социальная политика: сцены и действующие лица, 1940–1985 / под ред. Е. Ярской-Смирновой, П. Романова. — М. : ООО “Вариант” : ЦСПГИ, 2008. — С. 219–254.

Alexeev M. A note of measuring the unofficial economy in the former Soviet Republics / M. Alexeev, W. Pyle // Economics in Transition. — 2003. — Vol. 11 (1). — P. 153–175.